

Напряом 6. Проблеми формування й удосконалення окремих криміналістичних методик та використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

Шульженко Ассоль

доктор філософії, старший викладач кафедри правосуддя Сумського національного аграрного університету, м. Суми

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І ЇЇ ФОРМУВАННЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

В період воєнного стану особливої уваги потребує розслідування злочинів, пов'язаних з військовою агресією, яка має глибоке ідеологічне підґрунтя. Перевищення мінімального рівня жорстокості і особлива жорстокість є достатньо розповсюдженим явищем з боку російських військових з початку вторгнення. У зв'язку з цим необхідне визначення причини явищ на тлі військових подій, яка пов'язані із жорстоким поведінням з цивільними, спричинення на окупованих територіях моральної і фізичної шкоди. Необхідно визначення, чи є це частиною групової психології, як наслідок впливу щоденної антиукраїнської пропаганди, чи особливості вибору агресивної поведінки у кожному конкретному випадку, що обумовлюється свідомим вибором моделі такої поведінки. В будь якому із двох описаних випадків має місце окреме соціальне явище (або група таких явищ), яке впливає на особу, обумовлюючи її ситуаційний вибір.

Предметом дослідження стає спірне серед психологів явище психічної реальності, яка виявляє зв'язок психіки людини з іншими планами буття, а головними аргументами психічної реальності є прояв психофізичного, психохімічного, психофізіології, психосоматики і психосоціального. Остання характеристика заслуговує на особливу увагу наукових досліджень, тому що психіка людини повністю залежить від навколишнього світу і диференціює людей в межах визначеного суспільства.

Якщо агресивні прояви щодо цивільних (всіх їх категорій) носять масовий характер, в межах кожного кримінального провадження необхідно досліджувати причини такої агресії, виявлені того суспільного фактору, який впливає на поведінку груп. З цією метою в межах кримінальних проваджень повинні призначатись соціально-психологічні експертизи, які на даний момент є мало дослідженими і мало розробленими, але їх важливість важко недооцінити.

Щодо предмету доказування у провадженнях за фактами жорстокого поведіння з цивільними, які кваліфікуються за ознаками статей розділу ХХ «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», слід звернути увагу на безпосередньо суб'єкта скоєння таких злочинів, який має свої особливості: по-перше, він є спеціальним – військовим, має певні психологічні-армологічні особливості, тобто такі, які відрізняють озброєну особу від

неозброєної, і визначають певні відмінності характеру її поведінки, а також інші психологічні риси, які потребують дослідження за допомогою використання спеціальних знань.

Дослідження суб'єкта і суб'єктивної сторони злочину є невід'ємною частиною процесуальної діяльності, доказування і тому має особливу важливість під час розслідування.

Одним із таких засобів дослідження особи підозрюваного є судова експертиза: психіатрична і психологічна (експертиза індивідуально-психологічних особливостей особи підозрюваного, експертиза афекту тощо). Але необхідне дослідження зв'язку впливу суспільства на поведінку підозрюваного. З цією метою повинна призначатися соціально-психологічна експертиза. Даний вид експертизи є специфічним і недостатньо розробленим в Україні, але виходячи з останніх подій, є актуальним.

Виходячи з назви, соціально-психологічна експертиза відноситься до комплексних, тому що має дві складових, і основою є психологічна, тому що досліджується вплив на психологію конкретної особи соціологічних чинників.

Психологічна експертиза експертиза вирішує три основних груп питань, які пов'язуються психічними властивостями і особливостями особи; впливом на психіку різноманітних умов і станів людини в момент розслідуваної події; особливості протікання психічних процесів у конкретної особи [1, с. 223].

Соціальна експертиза частіше пов'язується з медичною (існуюча медико-соціальна експертиза), а в інших випадках предметом її дослідження є соціальних наслідків людської діяльності, аналіз конкретних ситуацій.

М.Г. Щербаковський зазначає, що така соціально-психологічна експертиза призначається в тих випадках, коли питання істинності наведених фактів і повідомлень знаходяться за межами компетенції психолінгвістів (або соціального психолога і філолога) і відносяться до компетенції інших спеціалістів, серед яких він називає істориків, антропологів, економістів, релігієзнавців тощо [2, с.376]. Тобто досліджується не те, як саме підекспертний говорить, а про що і чому, яке ідеологічне підґрунтя його тверджень, яким чином, на підставі яких факторів воно сформовано.

Серед визначень соціально-психологічній експертизі є наступні. Соціально-психологічна експертиза – дослідження конкретного предмету психічної реальності з метою отримання висновку. Вона визначає поведінку особи в різних сферах соціального життя. В нашому випадку інтерес становить її поведінка під час воєнних дій, її особливості, девіації, криміналізація діянь конкретної особи.

Соціально-психологічна експертиза виявляє індивідуально-психологічні особливості, міжособистісні відносини відповідно до конкретного випадку аналізу групи людей або досліджуваної особи.

Метою проведення соціально-психологічної експертизи є визначення особливостей стану підозрюваного шляхом дослідження, яке дозволяє оцінити події, спрогнозувати їх розвиток і визначити засоби впливу.

Методи соціально-психологічної експертизи складаються з експериментальних і неекспериментальних, а також включають психодіагностику.

Серед соціально-психологічних експертиз становить інтерес експертиза за ситуацією впливу, за допомогою якої визначається, яка ситуація втягнула особу в кримінальну діяльність і що її утримувало там в подальшому, визначення маніпуляцій щодо формування поведінки особи. В соціально-психологічній експертизі ситуації впливу має значення три аспекти дослідження: сама ситуація, її суб'єктивна інтерпретація, уявлення щодо психіки конкретного індивіду. Під час дослідження ситуацій впливу слід зазначити, що досліджувані особи підлаштовують свою поведінку під норми, які висуває суспільство і за допомогою цього реалізують свої особистісні якості і активність.

Волков Е.М. зазначає, що ситуації можуть впливати на особу, так і навпаки: окремі особи і групи можуть за власною ініціативою формувати нові соціальні ситуації і вимагати подібної поведінки від інших осіб, втягуючи їх у кримінальну діяльність за допомогою упередженості, віри в авторитети, переважанню інформацією тощо. Дії експерта повинні, на думку вченого, полягати в визначенні маніпулятивних технік впливу на особу (за допомогою аналізу ситуації, доказів, документів), відтворення конкретної системи впливу і опис її впливу на підекспертну особу; розгляд ситуації як комплексної складової системи впливу [3, с.117].

У зв'язку з ситуаціями впливу слід звернути увагу, за допомогою чого може здійснюватися такий вплив. Найчастіше це інформація, яка подається саме з метою впливу на поведінку особи, і яка містить заклик до здійснення насильницьких дій, виклик стану ненависті і ворожнечі, викликання приниження честі і гідності членів іншої групи, пропаганда переваги тощо.

Для дослідження вказаних ситуації може призначатись судово-лінгвістична експертиза матеріалів впливу, тобто встановлення, в яких саме матеріалах приховуються засоби маніпуляцій, впливу на свідомість, викликання негативних оцінок, розпалювання ворожнечі тощо.

Науковці виділяють кілька видів експертиз з подібними завданнями. Наприклад, закордонними вченими розроблена судово-лінгвістична експертиза екстремістських матеріалів, предметом якої є встановлення смислової направленості досліджуваного матеріалу, яка впливає на прийняття рішень. За кордоном існує близько 20 найменувань подібних експертиз, серед яких: сіміосоціопсихологічна, філологічна експертиза мовної продукції, судова лінгвістична, етнологічна або релігієзнавча, психолінгвістична, експертиза змістової направленості матеріалів ЗМІ і публічних виступів, експертиза

інформаційно-психологічної засобів масової інформації, текстологічна, судово-психологічна.

В Україні проводяться комплексні психолого-лінгвістичні експертизи, які також носять назву авторознавчих, і призначаються у випадку відмови свідка або потерпілого від власних свідчень, тобто має зовсім інших предмет і мету дослідження. Але також вони досліджують і наявні в тексті заклики до дій, до розпалювання національної і релігійної ворожнечі, наявність негативних оцінок явищ тощо.

Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості, які на сьогодні фіксуються у значній кількості, передбачає використання спеціальних знань для дослідження друкованої продукції, яка розповсюджується ворогом на території України, серед якої листівки, газети, інша друкована продукція. Експертиза повинна досліджувати «мову ненависті, ворожнечі»: соціально-психологічні наслідки агатаційно-пропагандистських матеріалів. В залежності від тематики, тексту може призначатися: лінгвістична, релігійознавча, мистецтвознавча, психолого-лінгвістична експертизи.

Щодо соціально-психологічної експертизи, до проведення якої повинні долучатися спеціалісти різних напрямків, у висновку повинно зазначатися: щодо світоглядної моделі досліджуваних матеріалів, які матеріали містять пропаганду, хто є адресатом пропаганди, запропоновані модулі поведінки через пропагандистку інформацію [4, с.128]. На нашу думку, потрібно визначати, в чому полягає негативна оцінка, за допомогою яких лінгвістичних конструкцій вона формується, що допомагає її впливу на свідомість, чи передбачають такі матеріали інформацію про наслідки запропонованих для вчинення дій. Для дослідження отриманих документів необхідно ставити питання про вислови, які містять пропаганду неповноцінності за ознакою належності до нації, народності, а також вислови про принципову несумісність груп людей, про покладення відповідальності діяння окремих представників групи на всю групу, про природню перевагу однієї групи над іншою, про підтримку і позитивне відношення геноциду, депортації, репресії іншої соціальної групи, заклики до обмеження прав, свобод або інтересів іншої групи, вислови щодо ворожого (агресивного, принизливого) відношення до осіб іншої групи, висловлювання з різкою негативною оцінкою членів певної групи тощо [5, с.113]. Далі, на нашу думку, слід дослідити, які психологічні особливості особи дозволили сприйняти таку інформацію, за який період у свідомості особи відбулись зміни внаслідок пропаганди, у чому такі зміни знайшли відображення, чи могла особа протистояти впливу пропаганди, завдяки яким особистим якостям, яким чином пропаганда вплинула на світогляд особи, чи передбачала особа наслідки своїх дій, вчинених під впливом пропаганди, яка роль особи в соціальній групі, яким чином особа сприймала кримінальну поведінку членів своєї групи, чи носить поведінка особи характер ворожості, агресії щодо окремих представників іншої групи, якщо так, у чому це полягає; чи носить поведінка особа характер переваги

на окремими представниками іншої групи, якщо так, у чому це полягає; чи мають наслідки поведінки досліджуваної особи характер ворожого ставлення, якщо так, у чому це відображається; чи пов'язані дії, вчинені підозрюваним, з закликами до вчинення таких дій, виявленими у наданих на дослідження документах; чи існує причинний зв'язок між пропагандистськими матеріалами, наданими на дослідження, і поведінкою підозрюваного під час вчинення суспільно-небезпечних дій; які особливості поведінки підозрюваного свідчать про демонстрацію національної (релігійної, етнічної) переваги над окремими представниками іншої групи тощо. Це запропоновані типові запитання для соціально-психологічної експертизи, які можуть доповнюватись і конкретизуватись, в залежності від особливостей і обставин провадження. В основі такої експертизи – констатація публічного негативного посилу в соціум з метою отримання наслідків для іншої групи через прояви негативної поведінки на підставі пропаганди, яка знаходить відображення в конкретних діях або бездіяльності. На нашу думку, до проведення соціально-психологічної експертизи, окрім інших спеціальностей, можливо залучати і лінгвістів.

Наприкінці слід зазначити, що соціально-психологічна експертиза має зв'язок із низкою спеціальних знань, є актуальною на сьогодні і має бути сформована у вигляді методики для подальшого практичного застосування. Соціально-психологічна експертиза досліджує зв'язки між інформацією і поведінкою, між поведінкою осіб всередині групи, між отриманням інформації і обранням моделей поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В. Г. Гончаренка Київ. Юрінком Інтер. 2004. 388 с.
2. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учебно-практ. пособ. Харьков: Эспада. 2005. 544 с.
3. Волков Е.Н. Методология и структура социально-психологической экспертизы по ситуациям влияния. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. Вып. 1 (3)*. Н. Новгород: Изд-во-ННГУ, 2004. С. 117-126.
4. Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості. Навчальнопрактичний посібник / колектив авторів. Київ, 2012 – 167 с.
5. Судебная экспертология: история и современность (научная школа, экспертная практика, компетентностный подход) / под.ред. Е. Р. Россинской, Е. И. Галяшиной. Москва: Проспект, 2018. 272 с.